

> Retouradres Postbus 20701 2500 ES Den Haag

Bestuursstaf
Directie Communicatie

Locatie
Den Haag - Plein-
Kalvermarkt.
Kalvermarkt 32
's-Gravenhage

Postadres
Kalvermarkt 38
2511 CB 'S-GRAVENHAGE
MPC 58B

Contactpersoon
E. van der Pennen

Datum 9 maart 2022
Betreft Besluit op uw Wob-verzoek

www.defensie.nl

Onze referentie
BS2022005792

Bijlagen
2

Geachte mevrouw [REDACTED],

Bij brief van 4 februari 2022 heeft u een verzoek ingediend als bedoeld in artikel 3, eerste lid, van de Wet openbaarheid van bestuur (Wob). In uw verzoek vraagt u naar documenten en interne en externe communicatie van het ministerie van Defensie met betrekking tot de wolf op defensieterreinen.

Bij beantwoording, datum, onze referentie en onderwerp vermelden.

Op 1 december 2021 heb ik u een brief met nummer BS2021025842 gestuurd over het uitzetten van wilde dieren. Hierin heb ik aangegeven dat wilde dieren of het uitzetten daarvan geen verband houdt met de uitvoering van het beleid dan wel de taken van Defensie. Verder heb ik u toen medegedeeld dat er wel dieren leven op Defensieterreinen.

De wolf is in Nederland een beschermde diersoort op grond van de Wet natuurbescherming en de verwijzing naar de Habitatrichtlijn. Ook wordt een aantal beschermde natuurgebieden (Natura 2000-gebieden) beheerd door Defensie. Voor deze natuurgebieden is in de Wet natuurbescherming specifieke regelgeving opgenomen met betrekking tot in het wild levende dieren.

Ik besluit hierbij uw verzoek af te wijzen aangezien er geen documenten bij Defensie zijn met de door u gevraagde informatie anders dan de informatie die reeds openbaar is. Volledigheidshalve stuur ik de reeds openbare informatie mee met dit besluit. Dit zijn het draaiboek 'Wolf op Rijksterreinen' en een informerende brief aan belanghebbenden over de aanwezigheid van een wolf in de omgeving van vliegbasis Deelen.

Tot slot verwijs ik u graag naar de website van ons Defensie-magazine: www.magazines.defensie.nl, waarop verschillende artikelen met betrekking tot de wolf op defensieterreinen te vinden zijn.

In uw verzoek geeft u aan dat u 'uitsluitend' per e-mail beschikbaar bent voor communicatie over uw verzoek. Helaas beschikken wij niet over uw e-mailadres. Zoals eerder aangegeven in onze brieven verzoek u dan ook, uw e-mailadres te vermelden in uw communicatie met Defensie.

Ik vertrouw erop u hiermee voldoende te hebben geïnformeerd.

Hoogachtend,

De Directeur Communicatie,

Wim van der Weegen

Bestuursstaf
Directie Communicatie

Datum
9 maart 2022

Onze referentie
BS2022005792

Belanghebbenden kunnen binnen zes weken na bekendmaking van dit besluit bezwaar indienen bij de Minister van Defensie. Het bezwaarschrift dient te worden gericht aan Dienstencentrum Juridische Dienstverlening, Commissie advisering bezwaarschriften Defensie, Postbus 90004, 3509 AA Utrecht. Het bezwaarschrift moet zijn ondertekend, een dagtekening bevatten en van de naam en het adres van de indiener zijn voorzien. Uit het bezwaarschrift moet duidelijk blijken tegen welk besluit en op welke gronden bezwaar wordt gemaakt.

Draaiboek Wolf op Rijksterreinen

Informatie en handelingsprotocol voor medewerkers van het
Rijksvastgoedbedrijf en Defensie

Versie november 2018

Rijksvastgoedbedrijf
Directie Vastgoedbeheer
Team Ecologie
Rapport R000-18/09

Colofon

Auteur:	N.L.M. Gilissen
Samenstelling:	Rijksvastgoedbedrijf, Directie Vastgoedbeheer Team Ecologie p/a Postbus 47, 6700 AA Wageningen niels.gilissen@wur.nl
Opdrachtgever:	Rijksvastgoedbedrijf
Contactpersoon RVB:	N. Gilissen en F. Mandemaker
Rapportnummer:	R000-18/09

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
1.1 Achtergrond	4
1.2 Wettelijke kader	4
2. Aanwezigheid van een wolf	4
3. Risico's voor huisdieren op RVB terreinen	5
4. Risico's voor mensen op RVB terreinen	6
5. Schade en overlast door wolven op en rond RVB terreinen	6
6. Communicatie	7
7. Monitoring	8
8. Handelingsprotocol	8
9. Literatuur	10
10. Bijlagen	11
Bijlage 1. Schema handelingsprotocol wolf op RVB/Defensie terrein	12
Bijlage 2. Partijen en rollen	13

1. Inleiding

Deze nota is bedoeld als richtlijn voor medewerkers van het Rijksvastgoedbedrijf en Defensie hoe te handelen wanneer zich een wolf op een van hun terreinen bevindt, hetzij op doortocht, hetzij gevestigd. Eerst wordt kort de achtergrond geschetst, vervolgens welke aspecten de aanwezigheid van een wolf met zich meebrengt. Daarna volgt een samenvatting van de handelingen en als bijlagen een schema waarin per situatie de handelingen en contactgegevens van instanties en personen worden weergegeven en een overzicht van de relevante partijen en rollen. Deze bijlagen zijn geschikt om als A4 uit te printen en als hand-out te gebruiken. In de tekst zijn belangrijke instanties **vetgedrukt** en belangrijke handelingen onderstreept.

1.1 Achtergrond

De kans dat binnen enkele jaren wolven voor korte of langere tijd aanwezig zijn op terreinen van het Rijksvastgoedbedrijf (RVB) en Defensie of zich daar permanent vestigen, is aanzienlijk.

Het "Operationeel Draaiboek Wolf" (IPO 2016) onderscheidt vijf verschillende fases in de vestiging van de wolf:

fase 1: er bevindt zich (af en toe) een zwervende wolf in Nederland;

fase 2: er bevindt zich een territoriale wolf in Nederland;

fase 3: er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar in Nederland;

fase 4: er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar met jongen in Nederland;

fase 5: we bevinden ons tien jaar na deze eerste voortplanting.

We bevinden ons nu aan het begin van fase 2. Rond begin 2019 zal naar alle waarschijnlijkheid het draaiboek voor fase 2 tot en met 5 in werking treden.

1.2 Wettelijke kader

De wolf is aangewezen als beschermde soort in het Verdrag van Bern en in Bijlage II en IV van de Habitatrichtlijn. Op 30 juni 2014 is de wolf in Nederland aangewezen als beschermde inheemse diersoort (Ministerie van Economische Zaken 2014). Deze aanwijzing heeft tot gevolg dat het doden, vangen of opzettelijk verontrusten van in het wild levende wolven verboden is.

2. Aanwezigheid van een wolf

Het is van belang om de aanwezigheid van wolven goed te documenteren. Met kennis van de verspreiding kan adequaat gehandeld worden door bevoegde instanties, bijvoorbeeld bij het nemen van preventieve maatregelen tegen predatie van landbouwhuisdieren. Ook kunnen waarnemingen informatie geven over de vraag of het om een solitaire zwervende wolf gaat of bijvoorbeeld een paartje dat zich gevestigd heeft. Daarnaast geven waarnemingen inzicht in hoe wolven zich gedragen in het landschap.

Het is daarom noodzakelijk om zeker te weten of een melding ook daadwerkelijk betrekking heeft op een wolf en niet op een ander dier. De praktijk wijst uit dat er veel meldingen van wolven worden gedaan die ofwel niet te verifiëren zijn, ofwel betrekking hebben op een andere soort, bijvoorbeeld hond of vos. Het samenwerkingsverband *Wolven in Nederland* verstrekt informatie over herkenning van wolven en documentatie van sporen op haar website.

Waarnemingen die waarschijnlijk betrekking hebben op een wolf (zicht, uitwerpselen, prooidier, etc.) op of bij een terrein van het RVB of Defensie moeten zo snel mogelijk worden doorgegeven aan het wolvenmeldpunt van Wolven in Nederland (www.wolveninnederland.nl) en tegelijk bij de plaatselijke terreinbeheerder en Team Ecologie van het RVB (Bijlage 1). Het wolvenmeldpunt zal de waarneming valideren en besluiten of het om een waarschijnlijke of zekere wolf gaat, of om een ander dier. Bij sterke verdenking van een wolf kan besloten worden om aanvullend onderzoek uit te voeren, bijvoorbeeld door prentenonderzoek, het verzamelen van DNA of onderzoek aan prooidieren. Dit kan in opdracht van WiN of het Faunafonds ook door een deskundige van het RVB uitgevoerd worden, mits diegene de instructiebijeenkomst DNA-monstername van Wageningen Environmental Research (voorheen Alterra) en de cursus "Documentatie van wolvenmeldingen" aangeboden door LUPUS (Instituut voor Wolvenmonitoring en -onderzoek in Duitsland) gevolgd heeft. Op dit moment voldoet alleen ondergetekende aan deze voorwaarden. De terreinbeheerder zal de informatie doorzetten naar relevante personen binnen de krijgsmacht (Base-Co, terreinopzichter) en eventueel de wildbeheerders (coördinator jacht).

3. Risico's voor huisdieren op RVB terreinen

Hoewel wolven voornamelijk jagen op hoefdieren, is de kans aanwezig dat er slachtoffers vallen bij gehouden dieren. Studies in Duitsland hebben uitgewezen dat het dieet van de wolven voor ongeveer 1% bestaat uit landbouwhuisdieren (voornamelijk schapen) (Van Bommel *et al.* 2015). Op de RVB terreinen lopen weinig landbouwhuisdieren rond, met uitzondering van enkele terreinen waar begrast wordt met schapen en/of runderen voor het natuurbeheer. De richtlijnen uit het draaiboek rond de preventie en vergoeding van schade aan vee en huisdieren gelden ook op de rijksterreinen. In overleg met de beheerder van het terrein en de eigenaar van de dieren zullen bij definitieve vestiging van een wolf, passende maatregelen getroffen moeten worden om de schade te voorkomen en te beperken. Belangrijk is om goede informatie en voorlichting te geven aan de beheerders van kuddes landbouwhuisdieren. Het platform **Wolven in Nederland** (www.wolveninnederland.nl¹) heeft expertise in huis om hierbij te adviseren en ook te ondersteunen (Van Bommel *et al.* 2015). Het **Faunafonds** (www.bij12.nl)² handelt namens de gezamenlijke provincies de schade af en kent al dan niet vergoedingen toe.

Verder zijn er incidenten waarbij wolven honden aanvallen en zelfs doden (www.agrarheute.com)³. In het geval van honden zijn wolven niet zozeer gericht

op de hond als prooidier, maar op zelfverdediging of het verdedigen van een territorium. Hondenbezitters die zich begeven op RVB terreinen moeten de algemene regels naleven, dat wil zeggen: honden aanlijnen en zich niet buiten de paden begeven. In hondenlosloopgebieden is derhalve het risico op een wolf-hond ontmoeting groter, maar die blijft erg klein aangezien de verwachting is dat wolven hondenlosloopgebieden zullen mijden. Jagers moeten zich bewust zijn van de risico's als ze met hun hond het terrein in gaan. Extra voorlichting door het RVB aan hondenbezitters en jagers en handhaving van regels kan nodig zijn indien zich een wolf permanent vestigt in of rond een terrein.

4. Risico's voor mensen op RVB terreinen

Aanvullend op de informatie die in de het Wolvenplan (Groot Bruinderink & Lammertsma 2013) en het Draaiboek Wolf (IPO 2016) is gepubliceerd over risico's, kan het volgende worden gemeld. Net als in andere gebieden vormen wolven op de terreinen van het RVB en Defensie geen gevaar voor mensen, zolang de dieren met rust worden gelaten. De kans dat een wolf daadwerkelijk mensen aanvalt is zeer klein en in de jaren 1950-2000 zijn er in Europa 9 mensen gedood door wolven, waarvan 5 door rabide wolven (Linnell *et al.* 2002) (www.wikipedia.org⁴). Om het in perspectief te plaatsen, in Nederland overleden tussen 1981 en 2006 29 mensen als gevolg van aanvallen door honden (www.minderhondenbeten.nl⁵). Rabiës is zo goed als uitgeroeid in West-Europa.

Er zijn voorbeelden uit Duitsland van probleemwolven, die hun natuurlijke schuwheid ten opzichte van de mens (tijdelijk) waren kwijtgeraakt. Vaak ging het hier om jonge wolven. In de meeste gevallen herstelde de schuwheid zich nadat het betreffende dier zich bij een roedel gevoegd had. Er is één geval in Duitsland bekend waarbij een wolf, afkomstig van de roedel op Truppenübungsplatz Munster, is gedood vanwege de geringe schuwheid naar mensen (www.spiegel.de⁶). Er zijn vermoedens dat dit gedrag ontstaan is doordat de wolf in het verleden mogelijk is benaderd en zelfs is gevoerd door militairen. Voor de Nederlandse situatie is het belangrijk dat Defensie en het RVB gerichte voorlichting geven aan militairen en het publiek over hoe om te gaan met de aanwezigheid van wolven. Daarmee worden problemen voorkomen.

5. Schade en overlast door wolven op en rond RVB terreinen

Over het algemeen zijn wolven schuw en mijden ze mensen en bebouwing. Het risico op verstoring van het dagelijks en functioneel gebruik van terreinen van Defensie is klein. Militaire oefeningen zullen naar verachting geen hinder ondervinden indien zich een wolf in het terrein bevindt. Dat wordt anders wanneer een specifieke oefening tot gevolg zou hebben dat een wolf verstoord of gedood zou worden

of dat zijn verblijfplaats verstoord zou worden. In de praktijk zal dit niet snel voorkomen, zoals we ook zien bij andere strikt beschermde soorten. De wolf zal de plekken opzoeken waar de kans op verstoring gering is. Mocht het nodig zijn, dan kan een klein gebied rondom een wolvenhol tot verboden gebied verklaard worden.

De wolf kan invloed hebben op het gedrag van wilde hoefdieren. Dit is onderdeel van het natuurlijke systeem en zal niet leiden snel tot schade. Hoe de wolf het gedrag van wilde hoefdieren in Nederland zal gaan beïnvloeden is niet te voorspellen.

Een risico is de toeloop van belangstellenden als gevolg van de aanwezigheid van een wolf in een van de terreinen. Dit kan schade aanbrengen aan de natuur door fysieke verstoring en het verstoren van de rust. Bovendien kan in munitiegevaarlijke terreinen een veiligheidsrisico optreden voor bezoekers zelf. Hier tegen moet, net als bij andere overtredingen, worden opgetreden door de reguliere handhavers, BOA's en de Marechaussee. Informatieverstrekking over de aanwezigheid van een wolf op een oefen- of schietterrein zal altijd getoetst moeten worden aan bovenstaande risico's.

6. Communicatie

Juiste en feitelijke communicatie is van groot belang. De **provincies** hebben de regie in de communicatie als het gaat om de wolf en zijn in eerste instantie verantwoordelijk voor woordvoering. Dit geldt met name voor berichtgeving over schade en beleidszaken. Waar het gaat om communicatie over de aanwezigheid van een wolf, wordt de beslissing aan de terreineigenaar gelaten, maar wel in samenspraak met de provincie. Kortom, overleg met **betrokkenen en terreinbeheerders**, waaronder het **RVB**, is hierbij essentieel en wordt ook gezocht. Daartoe is het belangrijk om een centraal aanspreekpunt te hebben binnen het RVB, waar het gaat om communicatie (Bijlage 1). Daarnaast is het wenselijk om een kernboodschap te formuleren, die gebruikt wordt bij alle communicatie over de wolf op terreinen van Defensie en het RVB. Dit is een zaak van de **Directie en Afdeling Communicatie** van beide ministeries.

Wolven in Nederland verzorgt publieksvoorlichting over wolven in algemene zin en over het conflictarm samenleven met wolven.

Informatie over wolven wordt gedeeld met de relevante instanties. Per geval moet worden bekeken of er ruchtbaarheid aan gegeven kan of moet worden. Indien aan de orde, wordt er door de communicatie medewerkers van RVB en/of Defensie gecommuniceerd naar het publiek en media, dit altijd in overleg met de betreffende provincie. Dit kan ook andersom, door provincies, maar altijd in overleg.

Afspraken reactieve communicatie:

- Wordvoering richting pers over al dan niet aanwezige wolven ligt bij de

Provincie en daarnaast bij Defensie. Alleen in uitzonderingsgevallen verzorgt het RVB de woordvoering. Deze afweging wordt gemaakt door **woordvoering / persvoorlichting** van het RVB.

- Word je door een journalist benaderd met vragen, verwijs dan altijd door naar de afdeling **communicatie cq. woordvoering / persvoorlichting** van het RVB. Het wordt daarbij zeer op prijs gesteld wanneer je de afdeling communicatie cq. woordvoering / persvoorlichting hierover zo snel mogelijk informeert.
- Bij alle overige vragen is het standpunt steevast: "De wolf is een beschermde diersoort. Het RVB en Defensie gaan daarmee om zoals met alle andere beschermde diersoorten."
- We doen geen uitspraak over de vraag of wolven wel of niet gewenst zijn. Het is niet aan het RVB hierover een standpunt in te nemen. Het RVB verwijst in voorkomende gevallen door naar **LNV** en het **IPO**.

7. Monitoring

Monitoring is van belang in het kader van de rapportageverplichtingen naar het **Rijk en de EU** (Natura 2000). Daarnaast is het belangrijk om de populatieontwikkeling van de wolf in Nederland goed te volgen. Er is namelijk weinig kennis over hoe de wolf zich gaat gedragen in ons land. Vergelijkingen met Duitsland zijn niet altijd valide omdat het landschap, landgebruik, bevolkingsdichtheid en prooidierdichtheid anders zijn dan in Nederland. Actieve monitoring met cameravallen, idealiter waarbij individuele dieren herkend kunnen worden, geeft inzicht in het terreingebruik en de populatiestructuur. Het **RVB** kan hier een bijdrage aan leveren door op haar terreinen een monitoringsysteem in te richten met cameravallen en door medewerkers tijdens hun reguliere werkzaamheden te laten uitkijken naar sporen. Dit kan indien nodig aangevuld worden met het zoeken naar uitwerpselen voor DNA onderzoek. De monitoring op RVB terreinen zal onderdeel moeten uitmaken van een netwerk, aangezien de terreinen slechts een onderdeel zijn van een groter territorium. Daarom zal monitoring gecoördineerd uitgevoerd moeten worden. In de praktijk zal dat door de **provincies** gebeuren in samenwerking met terreinbeheerders, onderzoeksinstituten en onderzoeksbureaus.

8. Handelingsprotocol

- Meldingen doorgeven aan **Wolven in Nederland** en het **RVB**;
- Bij permanente aanwezigheid van wolven moeten preventieve maatregelen worden genomen door **houders van landbouwhuisdieren** op RVB terreinen;
- Schade aan landbouwhuisdieren melden bij **Faunafonds** en **Wolven in Nederland**;

-
- Indien nodig zetten de **terreinbeheerders** informatie door naar de relevante personen binnen **Defensie**;
 - Voorlichting geven aan militairen en publiek over omgang met wolven in de terreinen, via **Directies Communicatie RVB en Defensie**;
 - Zij gebruiken hierbij een kernboodschap opgesteld door de **RVB en Defensie**;
 - Handhaven van verboden en geboden, met nadruk op hondenaanlijngedod door **BOA's RVB en Defensie**;
 - Informatie over het voorkomen van wolven en andere relevante informatie wordt (onder embargo) gedeeld met de relevante instanties, zoals **Wolven in Nederland en Faunafonds**;
 - **Communicatiemedewerkers RVB en Defensie** coördineren de communicatie onder regie van de **provincie**, altijd in overleg;
 - Waar nodig zal gerichte monitoring worden uitgevoerd met cameravallen en zoeken naar sporen onder leiding van **RVB**.

9. Literatuur

- Groot Bruinderink, G.W.T.A. & D.R. Lammertsma, 2013. Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland; versie 2.0. Alterrapport 2486. Alterra Wageningen UR (University & Research centre), Wageningen.
- IPO, Interprovinciaal overleg, 2016. Operationeel Draaiboek Wolf - Fase 1. Interprovinciaal overleg (IPO) - Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BACVP), s.l.
- Linnell, J., R. Andersen, Z. Andersone, L. Balciauskas, J.C. Blanco, L. Boitani, S. Brainerd, U. Breitenmoser, I. Kojola, O. Liberg, J. Loe, H. Okarma, H.C. Pedersen, H. Sand, E. Solberg, H. Valdmann & P. Wabakken, 2002. The fear of wolves: A review of wolf attacks on humans. NINA: Norsk institutt for naturforskning, Trondheim.
- Ministerie van Economische Zaken, 2014. Regeling van de Staatssecretaris van Economische Zaken van 25 juni 2014, nr. 13107468, tot wijziging van de Regeling aanwijzing dier- en plantensoorten Flora- en faunawet (Aanwijzing van de wolf als beschermde inheemse diersoort). In: Ministerie van Economische Zaken (Ed.), Vol. Staatscourant stcrt-2014-18306. Ministerie van Binnenlandse Zaken, , Den Haag.
- Van Bommel, F., L. Linnartz & L. Floor, 2015. Effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven. ARK Natuurontwikkeling & Van Bommel Faunawerk, Nijmegen, Wageningen.

¹<https://www.wolvenin nederland.nl/wolf-en-mens>

²<https://www.bij12.nl/over-bij12/bij12-units/unit-faunafonds/>

³<https://www.agrarheute.com/agrarheutecom/wolfsentnahme-hundsgefaehrlicher-wolf-tot-542554>

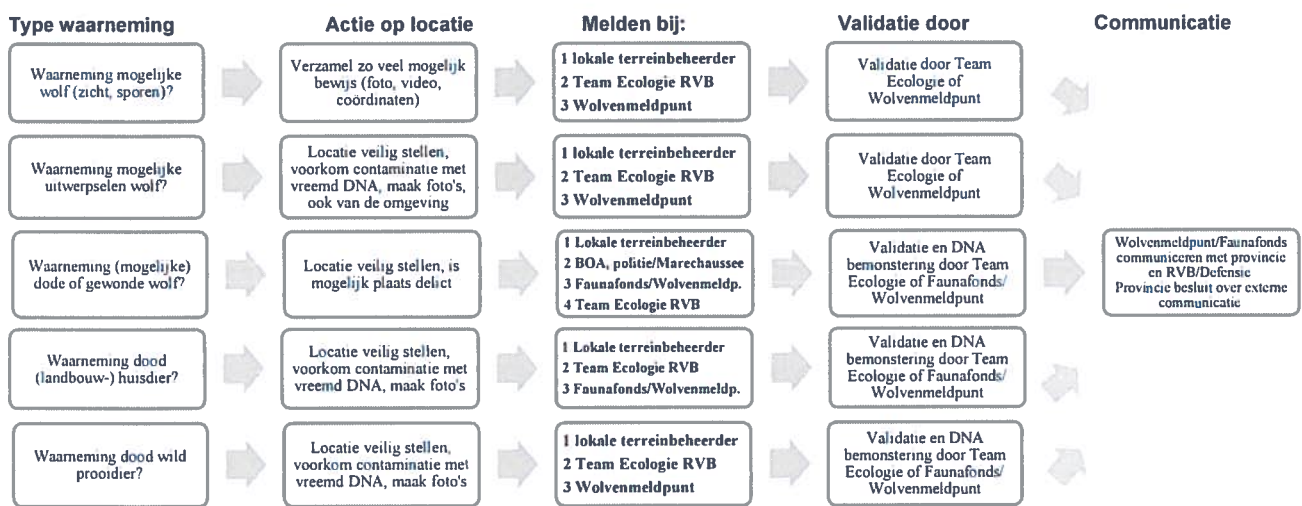
⁴https://en.wikipedia.org/wiki/Wolf_attack

⁵<http://www.minderhondenbeten.nl/bijincidenten/feiten-en-cijfers/>

⁶<http://www.spiegel.de/wissenschaft/natur/problemwolf-kurti-in-niedersachsen-gezielt-erschossen-a-1089772.html>

10. Bijlagen

Bijlage 1. Schema handelingsprotocol wolf op RVB/Defensie terrein

Contacten		Terreinbeheerders RVB		
Wolvenmeldpunt Wolven in Nederland	www.wolveninnederland.nl/wolf-gezien (urgent: 06-23846524)	Regio	Beheerder	Mobiel
Team Ecologie RVB, Niels Gilissen	niels.gilissen@wur.nl of 06-53863859 of 06-10525002 (privé)	Friesland, Drenthe, Groningen	Gerrit Altena	06-22902036
Faunafonds	infofaunafonds@bi12.nl 085 - 486 22 22, www.faunaschade.nl	Overijssel, Noord-Veluwe	Brand Timmer	06-55406991
Politie	0900-8844	Zuid-Veluwe	Arthur Varkevisser	06-21228346
Koninklijke Marechaussee	0800-1814	Z-Holland, N-Holland, Utrecht	Irene Oerlemans	06-15473195
Afd. Comm. RVB, Suzan van der Weij	suzanvanderweij@rijksoverheid.nl of 06-11774946	Noord-Brabant West	Jasper Ernest	06-20639562
Dir. Comm. Defensie, Thomas van den Berg	TBvdBerg@mindef.nl of 06-10960325	Noord-Brabant Oost	Albert-Jan Betten	06-55406990

Bijlage 2. Partijen en rollen

PARTIJ	SPECIFIEKE ROL
Rijk	Is verantwoordelijk voor het borgen van het internationale beschermingsregime van de wolf. Verder is het Rijk eindverantwoordelijke voor het zes-jaarlijks aan de Europese Commissie indienen van de ontwikkelingen in verspreiding en aantal van o.a. de wolf, conform de Habitatrichtlijn.
Provincie	Is verantwoordelijk voor het faunabeleid: de uitvoering van het beleid ten aanzien van de wolf. Het Faunafonds van BIJ12 helpt en ondersteunt hun hiermee. Dit draait om bevorderen van goede informatieverstrekking over de wolf, snelle afhandeling van meldingen en landbouwschade en, indien nodig, het nemen van acties die boeren en burgers het vertrouwen geven dat de veiligheid niet in het geding zal zijn. De Provincies hebben de regie over de communicatie en zijn in principe degene die de resultaten van o.a. DNA onderzoek naar buiten brengen.
Faunafonds van BIJ12	Is verantwoordelijk voor het vergoeden (dagwaarde) van gehouden dieren wanneer deze zijn aangevallen door een wolf. Er moet wel bewijs zijn dat dit is gedaan door een wolf: dus binnen 24 uur moet iemand van (of bevoegd door) het Faunafonds op locatie het slachtoffer (vaak schaap) onderzoeken op DNA van wolven(-speeksel). Het is zaak om het schaap niet aan te raken of te verplaatsen. Bij warm weer, eventueel afdekken waarbij de bijtonden zo min mogelijk worden aangeraakt.
Wageningen Environmental Research (WenR, voorheen Alterra)	Beschikt over de expertise om door middel van DNA-analyse vast te stellen of er in monsters (bijv. haren, keutels, prooiresten) sprake is van wolf-DNA. Dit duurt doorgaans twee tot vier weken. Daarnaast heeft WenR expertise om door middel van sectie op prooidieren (wilde en landbouwdieren) te beoordelen of een wolf als mogelijke dader kan worden aangemerkt voor de schade. WEnR heeft ook een ontheffing om dode wolven te verplaatsen.
Wolven in Nederland (WIN)	Om de opkomst goed te kunnen monitoren, te documenteren en objectieve voorlichting te kunnen geven, is het samenwerkingsverband Wolven in Nederland (WIN) opgericht. Deelnemende organisaties zijn Natuurmonumenten, ARK Natuurontwikkeling, FREE Nature, Koninklijke Jagersvereniging, IVN, IFAW, Studio Wolverine, Rewilding Foundation en de Zoogdierverseniging. Vaste gasten zijn verder Radboud Universiteit, Staatsbosbeheer en Ministerie van Defensie/Rijksvastgoedbedrijf. Sinds 2017 is Wolven in Nederland verantwoordelijk voor het wolvenmeldpunt, een centraal punt voor communicatie en het valideren van waarnemingen. WIN wordt gerund door een kleine groep professionals, ondersteund door deskundige wolvenadviseurs en geschoolde vrijwilligers.

Overgenomen uit het handelingsprotocol van Landschap Overijssel.

Aan belanghebbenden

Datum 11 November 2021
Onderwerp Werkwijze CLSK bij aanwezigheid van een wolf op of rond een vliegbasis

Ministerie van Defensie

LSK:PLV CLSK CHEF STAF
LSK:DIRECTIE OPERATIES

Location

Breda - Commando
Luchtstrijdkrachten
Luchtmachtplein 1
Breda

Mailing address

Postbus 8762
4820 BB BREDA
MPC 92A

Contact

Dr. K.L. Krijgsveld
Senior ecooloog Bureau Natuur
M 0614679658
KL.Krijgsveld@mindef.nl

Beste lezer,

Naar aanleiding van de aanwezigheid van een wolf rond vliegbasis Deelen, is een plan van aanpak opgesteld hoe met de aanwezigheid van dit dier om te gaan. Deze aanpak vindt u in het schrijven hieronder.

SM J.G. Heij
Wildlife Management Deelen
M 06-23943102
jg.heij.01@mindef.nl

www.luchtmacht.nl

Please quote date, our reference and subject when replying.

Met vriendelijke groet,

Dr. K.L. Krijgsveld
Bureau Natuur, C4ISR, staf CLSK

en

SM J.G. Heij
Wildlife Management-team, vliegbasis Deelen

Plan Wolf CLSK

Werkwijze bij de gelegenheid dat een wolf op of bij een CLSK-vliegbasis verschijnt

Ministerie van Defensie
LSK:PLV CLSK CHEF STAF
LSK:DIRECTIE OPERATIES

Date
11 November 2021
Our reference

Aanleiding

In het najaar van 2021 is met regelmaat een wolf gesignaleerd rond vliegbasis Deelen. Met het toenemend aantal wolven in Nederland, en de voorkeur van wolven voor militaire terreinen, is het waarschijnlijk dat vliegbases te maken gaan krijgen met de aanwezigheid van wolven. De wolf kan als toppredator van invloed zijn op het gedrag van zijn prooidieren en daarmee op de vliegveiligheid op vliegbases (aanvaringsrisico's door onrust onder reeën). Bovendien is er aandacht gewenst voor omgang van mensen en honden met wolven, om veiligheidsincidenten te voorkomen.

Doel en opzet memo

In dit memo is de handelwijze geformuleerd ten aanzien van wolven op vliegbases van het CLSK. Het is gebaseerd op het 'Draaiboek wolf op Rijksterreinen' (RVB 2018). In dit memo is het volgende geformuleerd:

- A. Uitgangspunten die CLSK hanteert ten aanzien van wolven op vliegbases;
- B. Handelwijze wanneer een wolf op een CLSK-vliegbasis wordt gesignaleerd. Twee stappen worden hierin onderscheiden:
 - Stap 1: wolf gesignaleerd rond veld;
 - Stap 2: wolf gesignaleerd op veld.

A. Uitgangspunten

A1. *Uitgangspunt CLSK*

De wolf is welkom op defensie terreinen, en Defensie houdt zich daarbij aan de Nederlandse wet (lees: geen afschot).

A2. *Vestigingskans*

Het aantal wolven in Nederland neemt sinds de eerste melding in 2015 gestaag toe. In 2019 werden op de Veluwe de eerste welpen geboren. Wolven begeven zich graag op militaire terreinen, waarschijnlijk vanwege de relatieve rust en ruimte die ze er vinden. Dit blijkt uit ervaringen met de verspreiding en verblijfplaatsen van de wolven in Duitsland. Op het ASK van de CLAS leeft al geruime tijd een wolf. Rond Deelen leven 2 roedels wolven. Ook bij Leeuwarden is reeds een rondtrekkende wolf gezien. In augustus/september 2021 liep dagelijks een wolf langs de hekken van vliegbasis Deelen. Wolven hebben weinig moeite om over hekwerk te klimmen. Het is daarmee waarschijnlijk dat de wolf zich ook op vliegbases van CLSK zal gaan begeven. Met name op Deelen is de vestigingskans hoog.

A3. *Vliegveiligheid*

In 2018 is door het RVB een draaiboek opgesteld hoe om te gaan met wolven op defensie terreinen (zie bijlage). Hierin is niet specifiek aandacht besteed aan vliegvelden. Op vliegvelden ligt de situatie iets anders dan op andere defensie terreinen, omdat het aspect van vliegveiligheid erbij komt. Mocht er een wolf op een vliegveld gaan rondlopen, dan kan dit consequenties hebben voor het gedrag van het prooiwild. De kans bestaat bv. dat reeën onrustiger worden en vaker onverwachts de baan op schieten. Dit zullen we in de gaten moeten houden, zodat we daarop kunnen handelen indien nodig.

A4. Veiligheid

De wolf is na honderden jaren vervolging een zeer schuw dier dat op zijn hoede is rond mensen, elk contact vermijdt, en zich dus niet laat zien. De kans op veiligheidsincidenten is daarmee minimaal. Dit wordt onderschreven door de beheerder van het ASK, waar al enige tijd een wolf leeft (*in casu* Brand Timmer, RVB). Een belangrijk devies daarbij is: laat het dier met rust als je hem ziet, en ga er onder geen beding achteraan. Dit om te voorkomen dat een aanwezige wolf went aan mensen, waarna het dier gevaarlijker kan worden. Een dergelijke situatie kan enkel leiden tot afschot van de betreffende wolf.

A5. Wettelijk kader

In Europa is het verboden om wolven te schieten. Op dit moment heeft CLSK geen ontheffing om wolven toch af te mogen schieten (zoals we die voor risicosoorten wel hebben), en zal deze ook niet afgegeven worden. Hiervoor is de situatie te nieuw, de kennis over effecten te beperkt, en de wolf is bovendien nog niet op een vliegveld aangetroffen.

B. Handelwijze

Hieronder worden de acties opgesomd die nodig zijn na signalering van een wolf rond of op een vliegbasis.

Stap 1. Er is bij herhaling een wolf gesignaleerd in de directe omgeving van de vliegbasis.

- 1a. Informeren wolvenmeldpunt Nederland¹ (actie Wildlife Management-team (Vogelwacht) van de betreffende vliegbasis).
- 1b. Meerdere wildcamera's plaatsen op strategische plaatsen, teneinde te monitoren of het dier (/de dieren) de basis op komt, en zo ja, waar het zich begeeft. Dit conform het draaiboek wolf. Van belang i.v.m. vliegveiligheid. Plaatsing evt. in overleg met wolvenexperts. Kosten voor evt. aanschaf camera's af te handelen door Squadroncommandant. Wildlife Management-team plaatst camera's en leest ze uit. Zo worden consequenties voor vliegveiligheid direct geïnterpreteerd en gerelateerd aan activiteiten en bewegingen van militair personeel en andere mensen op het veld. Bovendien is het Wildlife Management-team dagelijks aanwezig op het veld (actie Wildlife Management-team).
- 1c. Informeren van belanghebbenden dat er een wolf buiten het hek is gesignaleerd. Need-to-know-basis. Dit betreft naast Wildlife Management-team: Bureau Natuur, locatiemanager (op MLT Deelen), bewaking, terreinbeheerders van RVB, LJV (actie Wildlife Management-team).
- 1d. Relevant personeel (Wildlife Management-team) instructies geven over herkenning van wolvensporen (actie Wildlife Management-team, Bureau Natuur).

Stap 2. Er is een wolf gesignaleerd binnen de hekken van de vliegbasis.

- 2a. Intensiever monitoren gedrag reewild (actie Wildlife Management en LJV);
- 2b. Feit communiceren aan belanghebbenden. Hierbij zijn we als altijd transparant in onze keuzes. Informeren op need-to-know-basis. Dit betreft naast Wildlife Management-team: Bureau Natuur, locatiemanager (op MLT Deelen), bewaking, LJV (beide ook i.v.m. loslopende honden), terreinbeheerders van RVB, commandant squadron, H-F&O, H-LVL, afdeling communicatie. Wanneer de aanwezigheid van een wolf meer bekendheid krijgt, kan bijgesteld worden wie geïnformeerd wordt. Voorlopig staat de wolf vooral gelijk aan zeer tegenge-

¹ <https://www.wolvenin nederland.nl/wolf-gezien>

stelde meningen en felle discussies, wat tot enige terughoudendheid in communicatie leidt. Ook uit veiligheidsoverwegingen is bekendheid op grote schaal onwenselijk, i.v.m. aantrekking van wolvenspotters en fotografen (actie Wildlife Management-team);

- 2c. Informatie uitdelen aan belanghebbenden. Info-kaart 'wolf op CLSK-terrein' is hiertoe beschikbaar bij Wildlife Management-team en Bureau Natuur. Beschikbaar stellen aan LJV, locatiemanager (op Deelen) (actie Wildlife Management team, Bureau Natuur).
- 2d. Eventuele snelheidsbeperkingen op kwetsbare locaties, evt. andere rustgebieden aanwijzen. Mogelijk zijn hiervoor borden nodig of andere handhavingsmiddelen (actie Wildlife Management, in overleg met locatiemanager/Infra);
- 2e. Op basis van ervaringen (ook uit buitenland) gaandeweg bepalen of uitgangspunt (wolf is welkom op defensie terreinen) houdbaar is, of dat andere maatregelen getroffen moeten worden. In het laatste geval is 2a (monitoring reewlid) een absolute must om gedaan te hebben (actie Bureau Natuur in overleg met Wildlife Management-team).

Literatuur en relevante websites

- Gilissen, N.L.M. (2018). Draaiboek wolf op rijksterreinen. Informatie en handelingsprotocol voor medewerkers van het Rijksvastgoedbedrijf en Defensie. Versie november 2018. Rapport R000-18/09. Rijksvastgoedbedrijf, Directie Vastgoedbeheer, Team Ecologie, Wageningen.
- www.wolveninnederland.nl
- www.dbb-wolf.de/home
- www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/diersoorten/wolf/

Ministerie van Defensie
LSK:PLV CLSK CHEF STAF
LSK:DIRECTIE OPERATIES

Date
11 November 2021

Our reference